

## **AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATINDA MİLLİ DİRƏNİŞ MEYİLLƏRİ**

*fil.f.d. Tənzilə Rüstəmханlı,  
AMEA N.Gəncəvi adına  
Ədəbiyyat İnstitutunun dissertantı,  
Azəri-Türk Qadınlar, Azərbaycan-Türkiyə Evi  
İctimai birliklərinin sədri*

### **XÜLASƏ**

Azərbaycan ictimai-siyasi, ədəbi-nəzəri və bədii estetik fikri rus dilindən və Rusiyanın tərkibində Avropaya yaxınlaşmaq imkanından bəhrələnib, Qərbin mütərəqqi ideallarını cəmiyyətə gətirə bildirdi. Halbuki Rusiya həmin dövrdə öz müstəmləkəsini tarixi köklərdən ayırmaq üçün bütün imkanlarından istifadə edirdi. Bunun üçün bəzi tarixi faktları nəzərdən keçirmək kifayətdir: XIX əsrin başlanğıcından Şimali Azərbaycanda xalqın müqavimət və dirənişini boğmaq üçün hətta Azərbaycan sözünün dilə gətirilməsi qadağan edilmişdi.

Çarizmin yuxarıda göstərdiyimiz istiqamətlərdə fəaliyyəti birmənalı idi: Rusiya Azərbaycanda öz mövqelərini möhkəmlətmək üçün ilk mərhələdə erməniləri, almanları, polyakları bu torpaqlara köçürür, ümumi xristian-müsəlman qarşıdurması yaratmaqla öz maraqlarını təmin etməyə çalışırdı. Rus hökuməti müqavimət və dirənişləri qan içində boğmaqdan çəkinmirdi. Bütün bunlara baxmayaraq, Şimali Azərbaycanın hər bir bölgəsində dalbadal üsyanlar, etirazlar, müqavimət hərəkatları baş alıb gedirdi. Ruslar işğal prosesində nə qədər manevrlərə, hiylə və məkrələrə əl atsalar da, qan və qırğınlardan yaxa qurtara bilmir, döyüş meydanlarında yerli əhali ilə üz-üzə gəlməli olurdu. Rusiya bu zaman beynəlxalq aləmdəki qarmaqarışq və ziddiyyətli vəziyyətdən istifadə etməyə çalışır, xüsusən, XVIII əsrin II yarısından Rusiya tərəfindən ağır məğlubiyyətlərə düşər olan və 1799-cu il müqaviləsi ilə Cənubi Qafqazda baş verən hadisələrə müdaxilə etmək imkanını itirən Osmanlı İmperiyasının zəifləməsi çarizmin daha da şirnikləşməsinə səbəb olmuşdu.

*Açar sözlər: tarixi şərait, poeziya, milli dirəniş, azadlıq mübarizəsi, vətənpərvərlik, milli ruh, müstəmləkə siyasəti.*

### **Giriş**

Ruslar ta qədim dövrlərdən Cənub torpaqlarına ardıcıl yürüşlər edərək səhərləri, kəndləri, vilayət mərkəzlərini talan etmiş, əllərinə keçən var-dövləti

gəmilərə yükləyərək, Xəzər-Volqa yolu ilə Rusiyanın mərkəzlərinə aparmış, necə deyərlər, başqa xalqların bədbəxtliyi üzərində öz knyazlıqlarının firavan həyatını təmin etməyə çalışmışlar. 984-cü ildə ölkənin əsas mədəniyyət mərkəzlərindən sayılan Bərdəyə rusların bir neçə dəfə hücumu müəyyən zaman və məkan dəyişikliyi ilə Nizaminin əsərlərində də əksini tapmışdır. Sonrakı dövrlərdə də rus knyazlarının böyük əksəriyyətinin gözü cənub torpaqlarında olmuş, imkan düşən kimi bu yerlərə basqınlar edərək bu zəngin və varlı torpaqları çapıbtalamağa çalışmışlar. Böyük Pyotr (1682-1725) öz varislərinə vəsiyyətində Cənub torpaqlarının ələ keçirilməsini, bu yolla rus əsgərinin Hind okeanına gedib-çixmasını vacib şərt kimi irəli sürmüşdü. O zamandan başlayaraq, ayrı-ayrı çarlar rus qoşunlarını Qafqaza istiqamətləndirsə də, tarixi-siyasi situasiya, xalqın müqaviməti onların bu yerlərdə möhkəmlənməsinə mane olmuşdu. XVIII əsrin sonu XIX əsrin başlanğıcında beynəlxalq vəziyyəti özü üçün münasib görən rus hökuməti yenidən Cənub planını işə saldı. 1799-cu ildə Osmanlı ilə rus dövləti arasında bağlanan müqaviləyə görə, Türkiyə Rusiyanın Qafqaz siyasətinə qarşı çıxa bilməzdi. Ortada yalnız zəif və bütövlükdə Şimali Azərbaycana təsir imkanlarını itirməkdə olan Qacarlar Dövləti qalırdı ki, Rusiya onu özü üçün təhlükə hesab etmirdi. Şimali Azərbaycan isə bu zaman unitarlığını itirmiş, xanlıqlara parçalanmış, möhkəm dövlət strukturlarının olmaması əhalinin başsız qalmasına, öz doğma yurd-yuvasından didərgin düşməsinə səbəb olmuşdu. Xeyli sayda insan xanlıqlar arasındakı müharibələrə görə İrənin müxtəlif şəhərlərinə və vilayətlərinə köçüb getmiş, evlər, torpaqlar başsız qalmışdı. Ümumiyyətlə, o zaman Azərbaycanda nə qədər əhalinin olduğu, onların nə işlə məşğul olması, cəmiyyətin sinif və təbəqə strukturu heç bir mənbə və sənəddə dəqiq ifadə olunmayıb.

Məlum olduğu kimi, Azərbaycan ərazisində ilk siyahıyaalınma 1897-ci ildə həyata keçirilmişdir ki, bu da Rusiya hakimiyyətinin həmin dövrdə keçirdiyi Ümumrusiya siyahıyaalması tərkibində olub. Baxmayaraq ki, rus hökuməti XIX əsrin əvvəllərində imzalan Gülüstən (1813-cü il) və Türkmənçay (1828-ci il) müqavilələri ilə çoxdan bu torpaqlara yiyələnmiş və göstərilən əraziləri imperiyanın tərkibinə daxil etmişdi, amma əhalinin tərkibi və sayı ilə bağlı statistik tədqiqatlar aparılmamışdı. Bu mənada tədqiqatçı Ş.Muradovun Azərbaycanın demografik tədqiqatının başlanğıcı kimi 1897-ci ili götürməsinə tam təbii qəbul etmək olar (Muradov 2013, 11).

Rusiyanın Azərbaycana qarşı 1801-ci ildən başlanan və 1828-ci ilə qədər fasilələrlə davam edən işğalçılıq müharibələri, şübhəsiz ki, yerli əhalinin fiziki və mənəvi cəhətdən böyük itkilərinə səbəb olmuşdu. Türkmənçay və Ədirnə müqavilələri bağlandıqdan sonra 1830-cu ilə qədərki dövrdə Rusiya İran və Osmanlı İmperiyasından 120 min ermənini Azərbaycan torpaqlarına köçürmüş

və burada məskunlaşdırmışdır. Sonrakı dövrdə də Rusiyanın bu siyasəti davam etmişdir. Rusiya işğal etdiyi Azərbaycanda azərbaycanlıların “ruslar kimi düşünməsi və fikirləşməsi” üçün uzunmüddətli assimilyasiya siyasəti həyata keçirməyə başlamış və bunun üçün ciddi planlar qurmuşdur. Rusiya həmin siyasəti aşağıdakı xətlər üzrə həyata keçirmişdir:

1. Köçürmə.
2. İslamı zəiflətmə.
3. Xristianlaşdırma.
4. Ruslaşdırma.

Təbii ki, Azərbaycan xalqı ona qarşı yürüdülmən bu çoxyönlü siyasətlərə qarşı var gücü ilə dirəniş göstərmiş, qəti və qanlı hadisələrdən keçərək, nəinki milli “mən”ini qoruyub saxlamış, həm də onun məfkurəsində intibah baş vermişdir. Bu müqavimət və dirənişlə “XIX əsrdə təşəkkül və inkişaf tapan maarifçilik hərəkatının” (Vəliyeva 2003, 8) təməli və bünövrəsi qoyulmuşdur. Görkəmli ədəbiyyatşünas alim Yaşar Qarayev Azərbaycan xalqının keçdiyi tarixi inkişaf yolunu yüzilliklər üzrə təhlil edərkən, XIX əsri lokal “milli intibah-Azərbaycan türk intibahı” kimi xarakterizə etmişdir. “Xalqın milli-etnik şüurunda, millətə qədərki milli “mən” yaddaşında əvvəlki yüzillər, əsasən, vahid bir Ural-Altay, Şaman-türk və Şərq-İslam kontekstində şərikli inkişaf dövrü idi. Məhz belə bir miqyaslı, lakin həm də qapalı etnik inkişaf kontekstində erkən ümumtürk kültür enerjisi ilk global ifadəsini “Kitabi-Dədə Qorqud”da, Orta əsrlərin Ön və Orta Asiya, Qafqaz çevrəsində orta renessans öz ilk yekununu Nizamidə, türk-islam intibahı öz böyük zirvəsini Füzulidə tapmışdı. XIX əsrdə isə ilk dəfə olaraq artıq lokal milli intibah – Azərbaycan türk intibahı (M.F.Axundzadə fenomeni) baş verdi (Qarayev 2002, 28).

Bu intibahın öz bədii-estetik dəyərini maarifçi realist ədəbiyyatda tapmasının faktiki nümunəsi kimi biz həmin dövrdə yaranan bədii mətnlərin çox vaxt birbaşa qəzəb və nifrət püskürməsini, açıq müstəvidə söz deməyin mümkün olmadığı halda, Ezop manerasının işə düşməsini, bu maneranın qanunlarına uyğun olaraq ironiya, istehzanın hər an sətirlər arasından boy verməsini qeyd edə bilərik. Ədəbiyyatın dövrəşdirilməsində XIX əsr ədəbiyyatının ayrıca mərhələ kimi götürməyin elmi-nəzəri əsasında danışan Heydər Hüseynov onu əvvəlki sxolastik ədəbiyyatın rus maarifçiliyi ilə sintezdə təhlil edirdi: “Şimali Azərbaycan Rusiyaya birləşdirildikdən sonra qabaqcıl rus mədəniyyəti və ədəbiyyatının tədqiqi ilə yeni mütərəqqi mədəniyyət və ədəbiyyat Azərbaycanda yayıldı. Lakin Azərbaycan şair və yazıçılarının dünyagörüşündə orta əsr sxolostikasının əlamətləri də vardı. Bununla belə, onlar bir tərəfdən, Şərq mədəniyyətini əsaslı mənimsəyərək, digər tərəfdən, qabaqcıl rus ictimai fikrinin təsiri altında tərəqqipərvər mədəniyyəti, maarifi, elmi təbliğ edirdilər”

(Hüseynov 2006, 89). Amma burada onu qeyd etməliyik ki, ictimai-siyasi, ədəbi-bədii düşüncədə baş verən bu yeniləşmədə Rusiyanın vasitəçiliyini qəbul etsək də, bunu birbaşa Rusiyanın özünə deyil, Rusiya vasitəsilə Avropaya şamil etməliyik. Heydər Hüseynovun XIX əsr ədəbiyyatının öyrənilməsindəki xidmətlərini xüsusi vurğulayan Şirindil Alışanlı haqlı olaraq bu məsələdə Avropa ədəbi-ictimai fükri üzərində xüsusi vurğu edir: “Heydər Hüseynovun “XIX əsr Azərbaycan ictimai və fəlsəfi fikir tarixindən” əsərində tarixi dövrləşmənin ideya-fəlsəfi kökləri XIX əsrin maarifçi – demokrat fəlsəfəsində axtarılır. Bu əsər tarixi, fəlsəfi və ədəbi-estetik amilləri əhatə etdiyi üçün XIX əsr bədii fikir tarixində yeni dövr kimi qiymətləndirməkdə ədəbiyyatşünaslıq üçün də nəzəri özül idi. Müəyyən tarixi dövrdə elmi dövriyyədən mexaniki çıxarılmış bu fundamental əsər öz tarixi missiyasını yerinə yetirmişdi. Xüsusən Azərbaycan maarifçilərinin rus və Avropa fikri ilə yanaşı, islam sivilizasiyası və maarifçiləri ilə bağlanması ədəbiyyatşünaslığın da bu tənəsübü gözləməsində nüfuzlu söz idi. Heydər Hüseynov ilk dəfə Azərbaycan fəlsəfi fikir tarixinin dövrləşdirilməsinin əsasını qoydu” (Alışanlı 2011, 51).

1801-ci il sentyabrın 12-də Şərqi Gürcüstanla birgə Qazax və Şəmsədil sultanlıqlarının Rusiyanın tərkibinə birləşdirilməsi ilə bağlı manifestdən sonra çar I Aleksandr özünün Qafqazdakı emissarlarına aşağıdakı məzmununda göstəriş vermişdi: “Ətraf hökmdarlar və xalqlarla əlaqə saxlayaraq Rusiya tərəfdarlarının sayını artırmağa çalışmalı, xüsusən hələ Baba (Fətəli şahın) hakimiyyəti altına düşməmiş və buna görə də belə bir şəraitdə, əlbəttə, özlərinin təhlükəsizliyi naminə Rusiyaya daha çox meyl göstərəcək İrəvan, Gəncə, Şəki, Şirvan, Bakı və başqa xanlıqların xanlarını tərəfimizə cəlb etməliyik” (“Azərbaycanşünaslığa giriş” 2014, 146). Osmanlı İmperiyası proseslərdən təcrid olunmuş, Rusiya ilə müqavilə onun əl-qolunu bağlamışdı. Beləliklə, Azərbaycan xalqı öz müqəddəratı uğrunda təkbaşına döyüşmək məcburiyyətində qalmışdı. 1802-ci ildə Qafqaza baş komandan təyin edilmiş general Sisiyanovun ilk hədəfi böyük hərbi-stratüjeji əhəmiyyətə malik olan Car-Balakən olmuş, 1803-cü ildə Balakən yaxınlığında bölgənin müdafiəçilərini məğlubiyyətə uğradaraq Balakəni viran etmişdi. Bu uğursuzluqdan sonra yerli camaat öz nümayəndələrini Tiflisə göndərərək, Rusiya hakimiyyətini qəbul etdisə də, çox keçmədən təzədən ayağa qalxıb Zaqatalaya hərəkət edən rus qoşunlarını məğlub etmiş (1804) və generalı öldürmüşdü (Bünyadov, Yusifov Azərbaycan tarixi, 570).

Azərbaycan xanlıqlarının Rusiya işğalına qarşı mübarizəsinin parlaq səhifələrindən biri Gəncə xanı Cavad xanın adı ilə bağlıdır. Gəncəni “İrəvanın şimal əyalətlərinin açarı” adlandıran general Sisiyanov Çar I Aleksandra yazdığı məktubda Gəncə qalasının öz coğrafi mövqeyinə görə bütün Azərbaycanı qorxu altında saxlamağa imkanı verdiyini bildirmişdi. Rus hökumətinin icazəsini alan

Sisyanov Cavad xana ünvanladığı məktublarda ondan şəhəri döyüşsüz təslim etməyi tələb edirdi. Cavad xan onun təkliflərini rədd edərək, nəinki Gəncənin, hətta bütün Gürcüstan torpaqlarının onun babalarına məxsus olduğunu bildirmişdi. Məktublardan birində deyilir: “Yazırsan ki, şahzadə Tamara zamanında Gəncə Gürcüstandan asılı olmuşdur. Bu nağıla bir kimsə inanmaz. Amma əcdadlarımız Abbasqulu xan və başqaları Gürcüstanı idarə edirdilər. İnanmırsansa, yerli qocalardan soruş. Hələ indiyədək Gürcüstanda onun məscid və dükənləri qalır... İraklinin və atamızın dövründə Gəncə və Gürcüstanın sərhədləri dəqiqləşdirilib. Bununla belə, mən desəm ki, babalarım Gürcüstanda vali olublar, bir kimsə bu sözə hörmətlə yanaşmaz, bir kimsə də Gürcüstanı mənə qaytarmaz...”

Mənimlə savaşımaq istəyirsənsə mən hazır... Qorxu gəlirsən ki, təklifini qəbul etməsəm, başıma bəla gələcək. Əslində, bədbəxtlik səni Peterburqdan qova-qova bura çəkib gətirib. Bunu zaman, bir də savaşı özün göstərəcək”.

Rədd cavabını alan Sisyanov 1803-cü il noyabrın 22-də rus qoşunlarına hücumu keçmək əmrini verir. İlk döyüş şəhərdən bir qədər aralı Quru qobu adlı yerdə baş verdi. Cavad xanın itkisi verərək şəhərə geriyyə çəkilməsindən istifadə edən Sisyanov üç dəfə Cavad xana məktub göndərərək barışıq təklif edir. Onun axırıncı məktubuna Cavad xan belə cavab göndərir: “O ki qaldı şəhərin təhvil verilməsinə, xam xəyaldən əl çək, Gəncəyə yalnız meyidimin üstündən keç bilərsən... özgə cür yox” (“Azərbaycanşünaslığa giriş” 2014, 148-149).

Onu da qeyd edək ki, Cavad xanın bu cəsarəti, igidliyi, ləyaqət və qəhrəmanlığı həm o dövrün şifahi xalq ədəbiyyatında, həm də yazılı bədii nümunələrdə milli istiqlal və azadlıq ideyalarının vüsət götürməsinə, xalqın silahlı mübarizəsinin həm də söz mübarizəsinə çevrilməsində böyük rol oynadı. Yaşar Qarayev bu mövzuda dastan qoşmuş Gəncəli Həsən və Əbdürrəhman ağa Dilbazinin “Gəncə qırğını” əsərindən bəzi nümunələri misal gətirərək, Gəncə faciəsinin Şimali Azərbaycanın bütün bölgələrində əks-səda doğurduğunu, xalqı vəhdətə, birliyə gətirdiyini bildirir (Qarayev 2002, 175).

Burada bir məqamı da qeyd edək ki, 1806-1813-cü illər tarixə İran-Rusiya müharibəsi kimi düşsə də, bu daha çox Azərbaycan xalqının dirəniş və müqavimət hərəkəti kimi araşdırılmalıdır. Çünki bu dövrdə çar qoşunları “Şəkiddə, Car-Balakəndə, Bakıda, Qubada, Dərbənddə İran ordusu ilə deyil, Azərbaycan əhalisi ilə, onun bu və ya başqa şəkildə özünü göstərən dirənişi ilə qarşılaşdı” (Azərbaycan tarixi 1996, 598). Hüseynqulu xanın İrana qaçmasından istifadə edən rus qoşunları general Bulqakovun başçılığı ilə 1806-cı ilin sentyabrında Bakını ələ keçirib, Bakı xanlığını ləğv edib, onu birbaşa Rusiyaya tabe etdikdən sonra Qubaya yollandı. Bu zaman Şeyxəli xan dağlara qaçdığından və bölgə başsız qaldığından rus ordusu buranı müqavimətsiz tutdu.

Amma yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, Şəki, Car-Balakən və Gürcüstanın

azərbaycanlılar yaşayan bölgələrinin əhalisi rus ordusunu ciddi müqavimətlə qarşıladı. Şəki hakimi Səlim xan damadı Qarabağ xanı İbrahim xanın və bacısı Tuba xanımın qisasını almaq üçün xalqı üsyana çağırdı. 1806-cı il oktyabrın 22-də rus dəstələri Səlim xanın qüvvələrini əzsə də, üsyançılar qalanı əldən vermədi. Onlar qala divarları boyunca partlayıcı maddə qoyub, qoşun hücumu keçərkən ona od vurdular, lakin bunun da xeyri olmadı. Şəkinin əldən getdiyini gören Səlim xan İrana qaçmalı oldu. Ruslar tərəfindən onun hakimliyi ləğv edilib, yerinə ruspərəst Xoylu Cəfərqulu təyin edildi.

Buradan Cəfər-Balakənə yönələn rus silahlıları üsyançılarla qarşılaşdı. Onlar etirazçıları mühasirəyə alaraq üsyanı yatırdı və əhalini vergi borcunu (çervon) ödəməyə məcbur etdi.

Bu dövrdə Rusiya üçün ən vacib məsələlərdən biri İrəvan xanlığının ələ keçirilməsi idi. Qafqazın sərdarı, qraf Qudoviç general Nebolşinə Naxçıvanı tutmağı əmr etdi, 1808-ci il oktyabrın sonunda Naxçıvan tutulsa da, İrəvanın mühasirəsi uğursuz oldu. Xalq qanlı döyüşlərə atılaraq şəhəri qoruya bildi. Bu əməliyyatdan sonra Qudoviç istefa verdi, onun yerinə geneal Tormasov gəldi. Çar Rusiyasının Qafqaza göndərdiyi ordu nə qədər hazırlıqlı, müntəzəm və təchizatlı olsa da, əhalinin müqavimətini qırmaqda çətinlik çəkirdi. Digər tərəfdən, ordunun işğal etdiyi ərazilərdə, rus idarəçiliyinin yaratdığı rejim, ağır vergilər əhalinin üsyana qalxmasına səbəb olurdu. 1808-ci ildə Şəkili Səlim xan bəylərə müraciət edərək, Fars və Türkiyə ordusunun yaxınlaşdığını qeyd edir və onları dirənişə çağırırdı.

Bu sırada Şeyxəli xanın qəhrəmanlığı xüsusi qeyd olunmalıdır. Rusiyalı general Şeyxəli xanın başı üçün 1500 çervon boyun olsa da, heç nəyə nail ola bilmədi. Əhali Şeyxəli xanın rəhbərliyi altında Rusiyanın təbəliyindən çıxmaq üçün mübarizəyə qalxmışdı. Digər bəylər də Quba xanına qoşulmaqda idi. Bunu gören rus hökuməti güzəştə getməyə məcbur oldu. Amma Şeyxəli xan döyüşdən imtina etmədi. 1810-cu il oktyabrın 4 və 25-də keçirilən döyüşdə Şeyxəli xan məğlub olaraq geri çəkildi.

Nəhayət, bütün bütün dirənişlər Qacarların acizliyi üzündən 1813-cü il oktyabrın 12-də Gülistan müqaviləsi ilə sonuçlandı. Bu müqavilə də xalqın müqavimətini tam aradan qaldırmadı. Rusiya xanlıqların qalmasını özü üçün təhlükə hesab etdiyinə görə, onları sıradan çıxarmağa çalışırdı. 1819-cu ildə Trans-Qafqaz müsəlman əyalətlərinin rəisi erməni general Mədətovun əli ilə Şəki hakimi İsmayıl xan öldürüləndən sonra Şəki xanlığı ləğv edildi və onun bütün mülkiyyəti Rusiya hökumətinin nəzarətinə keçdi. Bunun ardınca Qazax və Şəmşədil sultanlıqları, 1820-ci ildə Şirvan xanlığı ləğv edildi. Doğrudur, bəzi tədqiqatçılar xanlıqların ləğvini iqtisadi səbəblərlə bağlamağa çalışır, lakin bizcə, burada xalq dirənişinin sosial-mənəvi dayaqlarının aradan götürülməsi,

xanlığın birləşdirici və daha çox dövlətçilik faktı kimi yaddaşlarda yaşamasına son qoyulması məqsədi ilə həyata keçirilməsi unudulmamalıdır. Çarizm fiziki işğalı mənəvi işğala çevirmək üçün, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, çoxşaxəli siyasətlərə start verdi: bu sırada İslamı zəiflətmək, milli-etnik tərkibi dəyişmək, xristianlığı yaymaq, millətə öz keçmişini unutturmaq və s. kimi milli-mənəvi postulatları dağıdan tədbirlər bir-birinin ardınca tətbiq etməyə başlandı. Xristianlaşdırma ümumi xristianlıqdan, katolisizm, protestantlıq və digər missionerlik cəmiyyətlərinin fəaliyyətindən keçməklə sonda provaslavlıqda qərarlaşdı.

Nəhayət, İslamın xalqı milli müqavimət zəminində birləşdirmək və ardınca aparmaq gücünə malik olduğunu görən çarizm onu aradan qaldırmaq, bu da mümkün olmasa, onun ictimai şüurda rolunu zəiflətmək məqsədilə əvvəlcə ruhaniləri ələ keçirmək, sonra isə onlar arasında məzhəb qarşdurması yaradılması (əvvəlcə şeyxülislamıq institutunun yaradılması, sonradan müftiliyin təsis edilməsi) planını işə saldı.

Beləliklə, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, Qacarlar Dövləti ilə Rusiya İmperiyası arasında Azərbaycanın parçalanması barədə müqavilə imzalanandan sonra, Şimali Azərbaycan ərazisində etnik və dini mənsubiyyət zəminində planlı dəyişikliklər həyata keçirilməyə başlandı. Həm də çarizmin məqsədi təkcə türkdilli əhalinin kəmiyyətini deyil, onun milli-mənəvi, etik-əxlaqi dəyərlərini sıradan çıxarmaq, onu rus təfəkkür tərzinə uyğun şəkildə yenidən tərbiyə etmək idi. İmperiya XIX əsr boyunca və XX əsrin əvvəllərində Şimali Azərbaycanda yeritdiyi müstəmləkəçilik siyasəti sayəsində ölkədə müəyyən demoqrafik dəyişikliklərə nail ola bildi. Amma Qafqazda nəhəng müsəlman dünyası ilə üz-üzə olduğunu anlayan Rusiyanın hakim dairələrini əldə olunan nəticələr qane etmirdi. Çarizm əhalisinin 90 faizi müsəlman olan Azərbaycanda siyasi hakimiyyətini tam bərqərar etmək, cənub sərhədlərindən əmin omaq və bu yerlərdə dini dayaq yaratmaq məqsədilə hər vəchlə xristianlığın yayılmasına rəvac verməyə, bu istiqamətdə tədbirlər görməyə başladı. İmperiya ideoloqlarının təklifi və rus dövlətinin yardımı ilə müxtəlif regionlardan xristianlar Azərbaycan torpaqlarına gətirilib, burada yerləşdirilməyə başladı. Ümumiyyətlə, çarizmin məqsədi Azərbaycan xalqını imperiya çərçivəsində əritmək, onun milli-mənəvi, dini dəyərlərini öz istəklərinə uyğun şəkildə islah etməklə tam ruslaşdırmaq idi. Bu siyasətin uzun çəkəcəyini anlayan imperiya qurucuları, ilk mərhələdə bu ərazidə özlərinə sosial dayaq tapmaq ümidi ilə ermənilərə etimad göstərməyə başladılar və onlarla ittifaq qurdular. General Pavel Sisyanov bu məsələ ilə bağlı rus hökumətinin mövqeyini belə ifadə etmişdi: “Ermənilər xristian olduqları üçün öz şəxsi mənafeləri naminə rus hökumətinə sədaqətlidirlər və Rusiya dövlətinin yeni ərazilərdə hökmranlığının bərqərar olmasını istəyirlər”.

Rauf Hüseynzadə “Qafqaz və ermənilər” adlı kitabında bu məsələ üzərində ətraflı dayanmış, ermənilərin kütləvi və təşkil olunmuş şəkildə Qafqaza, ilk

növbədə, Şimali Azərbaycana köçürülmələrinin XIX əsrin birinci 30 illiyində baş verdiyini bildirmişdir: “1803-cü ildə Rusiyanın Gürcüstandakı Ali Baş Komandanı P.Sisyanov Şimali Azərbaycana yürüş etdi. Bununla da o, Rusiya İmperiyası tarixində ən uzun – 1872-ci ilədək çəkən 69 illik bir hərbi kompaniyayı – Qafqaz müharibəsini başladı. O zaman Azərbaycanda Cəf-Balakən sərbəst icması, Gəncə xanlığı məhv edildi. P.D.Sisyanov Osmanlı və İran ermənilərinin Şimali Azərbaycana köçürülmələrinə başladı. Bu prosesə Rusiyada hərbi xidmətdə olan yüksək vəzifəli ermənilər də ciddi-cəhdlə kömək edirdilər”. O, bu şəxslər sırasında general A.Tomasovun, V.Bebutovun, M. və D.Arqutinskie-Dolqorukovların, A.Ter-Qukasovun, İ.Lazarevin, M.Loris-Melikovun, S.Kişmişovun, Qarabağ vilayətinin komendantı V.Mədətovun adlarını çəkir və ermənilərin Şimali Azərbaycana və Qarabağa köçürülməsinin təşkilatçıları və rəhbərlərinin bu adamlar olduqlarını bildirilər (Гусейнзаде 2013, 313-314). Həmin dövrdə X.Lazarevin ermənilər arasında erməni dilində yayılmış müraciətində rus monarxının ermənilərə Azərbaycanın ən münbit torpaqlarını verdiyi bəyan olunur: “Köçmək arzusu olanlara (Cənubi Qafqaza) genişürəkli Rusiya monarxi Erivanda, Naxçıvanda, Qarabağda etibarlı, sakit və xoşbəxt sığınacaq verir. Bolçörəkli torpaqları alın. Siz 6 il müddətində bütün vergilərdən azad olunursunuz (Глинка 1831, 107-111).

Rus-İran (1826-1828), Rus-Osmanlı (1828-1829) müharibələrinin Rusiya İmperiyası üçün uğurla başa çatması ermənilərin Şimali Azərbaycana kütləvi şəkildə köçünə yol açdı. 10 fevral 1828-ci ildə Rusiya İmperiyası ilə İran Dövləti arasında Türkmənçay müqaviləsinin imzalanması ermənilərin bu yerlərdə əl-qolunu tam açdı. Rusiya imperatoru I Nikolay 21 mart 1828-ci ildə Senata ünvanladığı məktubda ermənilərin xidmətini yüksək dəyərləndirərək qeyd edirdi: “Persiya ilə güc vasitəsilə imzalanmış 10 fevral 1828-ci il traktatına əsasən, Rusiyaya birləşdirilmiş Erivan və Naxçıvan xanlıqlarının bütün işlərində bundan sonra erməni vilayəti ifadəsinin işlədilməsini əmr edirəm” (86, s. 102). Beləliklə, bu dövrdə ilk dəfə olaraq Qafqazda, özü də Azərbaycan torpağında fiziki-coğrafi definisiya-erməni vilayəti meydana gəlir (Гусейнзаде 2013, 308).

1828-1830-cu illər arasında İran və Osmanlı dövlətlərindən 120 minə yaxın erməni Azərbaycan torpaqlarına köçürülərək, əsasən, İrəvan, Naxçıvan, Ordubad, Qarabağ torpaqlarında yerləşdirildilər. Azərbaycan tarixinin sonrakı mərhələlərində də ermənilərin köçü davam etmiş və XX əsrin əvvəllərində onlar artıq ölkə əhalisinin 32.65 faizini təşkil edirdi. Halbuki erməni kimi qələmə verilən və əksəriyyəti qriqorianlamış albanlardan ibarət olan bu xalq XIX əsrin birinci yarısında Azərbaycan əhalisinin cəmi 9 faizini təşkil edirdi.

Şimali Azərbaycanda milli-dini assimilyasiya siyasəti yürüdən Rusiya təkcə erməniləri bura köçürməklə kifayətlənmir, almanları və rusları da müxtəlif bölgələrdə məskunlaşdırırdı. Belə bir məskunlaşdırma həm də xristianlığın



yayılmasında mühüm rol oynayırdı (Rusiya heç bir vaxt müsəlman ölkələrinin nümayəndələrinin Azərbaycanda yerləşməsində maraqlı olmayıb). Bu məqsədlə Azərbaycanın şimal torpaqlarına köçürülən almanlar üçün bu yerlərdə koloniyalar yaradılır, onlara kənd təsərrüfatı ilə məşğul olmaq imkanları verilir.

İrəlində qeyd etdiyimiz kimi, müsəlman Azərbaycanını işğal etmiş Rusiya İmperiyası bölgədə özünün siyasi hakimiyyətini bərqərar etmək məqsədilə mövcud İslam ənənələrini dağıtmaq, xristianlıq etiqadını isə gücləndirməyə çalışırdı. Çünki imperiyanın ideoloqlarının fikrincə, İslam dini yerli əhalidə müqavimət hissini gücləndirir, müsəlmanlarda xristian dövlətinə qarşı nifrət yaradırdı. Beləliklə, XIX əsrin əvvəllərində çarizm xristianlaşdırma siyasətini həyata keçirmək məqsədilə bölgədə bütün xristian missioner cəmiyyətlərinin fəaliyyətinə icazə verdi. Təkcə pravoslavlar deyil, qeyri-pravoslavlar da təbliğat aparmaq hüququna malik idi. Bazel missionerləri həmin dövrdə fəaliyyətə başlayaraq, yerli əhalini öz tərəfinə çəkmək üçün ardıcıl addımlar atırdı. Ancaq tezliklə Çar Rusiyasının hakim dairələri qeyri-pravoslav missioner cəmiyyətlərin, o cümlədən Bazel Yevangel Cəmiyyətinin onların dövlətçilik maraqlarına cavab vermədiyi qənaətinə gəldilər və cəmiyyətin fəaliyyətinə xitam verilməsi barədə təşkilatın rəhbərliyinə xəbərdarlıq etdilər.

Nəhayət, XIX əsrin otuzuncu illərindən başlayaraq, Rusiya İmperiyasının Cənubi Qafqazda, o cümlədən Şimali Azərbaycanda apardığı xristianlaşdırma siyasətində yeni istiqamət özünü göstərməyə başladı. Pravoslav dininin yayılmasında dönüşə nail olmaq üçün Rusiya Qafqazda bu təriqəti yayan “Osetin komissiyası”nın fəaliyyəti ilə kifayətlənməyib, 1829-cu ildə “Qafqazda pravoslavlığı yayan cəmiyyət” təsis etdi. Rusiya ölkədə xristianlığı yayarkən nəzər-diqqətini daha çox Azərbaycanın şimal-qərb torpaqlarına yönəldir və burada mövcud olan alban kilsələrinin xristianlaşdırma siyasətində müsbət rol oynayacağını düşünür. Bu məqsədlə Zaqatala dairəsində kilsələr tikilməyə başlanır və XIX əsrin ilk illərində ildə 20 minə qədər alban-ingiloy zor-xoş xaç suyuna salınır. Lakin Çar Hökumətinin bu siyasətinə etiraz edən xalq 1863-cü ildə üsyana qalxdı. Qafqaz Canişinliyi bölgədə sosial-siyasi durumu sabitləşdirmək məqsədilə “xristianlığı qəbul etmiş şəxslərə yenidən İslama qayıtmağa icazə verir”. Nəticədə, bir neçə il ərzində Zaqatalada 7 məhəllə kilsəsi, o cümlədən Balakən kilsəsi bağlandı. Beləliklə, Rusiya İmperiyasının Azərbaycan torpaqlarında apardığı xristianlaşdırma siyasəti gözlənilən nəticəni vermir, ancaq mütləqiyyət sonrakı illərdə də həmin siyasəti davam etdirmişdir.

Xristianlaşdırma siyasəti ilə paralel olaraq, Rusiya İmperiyasının mərkəzi quberniyalarından bura ruslar köçürülürdü. XIX əsrin 30-cu illərində imperiya rus təriqətçilərini Şimali Azərbaycana köçürsə də, əsrin sonlarında yalnız rus pravoslavlarını köçürmüşdür. Nəticədə, 1912-ci ildə Bakı quberniyasında 60, Yelizavetpol quberniyasında isə 29 rus pravoslav məskəni salınmışdır.

## Nəticə

Ruslaşdırma və xristinləşdirma siyasəti aparan Rusiya İmperiyasının rəhbərləri açıq şəkildə bildirdilər ki, onların məqsədi qeyri-rusların “ruslar kimi düşünməsinə və fikirləşməsinə nail olmaqdır”. Lakin bütün bu cəhdlərə baxmayaraq, XIX əsrin ortalarından başlayaraq, Azərbaycanda milli oyanış hərəkatı özünü göstərməyə başladı. Onun ilhamverici qüvvəsi Azərbaycanın maarifpərvər ziyalıları və milli burjuaziyanın nümayəndələri idilər. Onların əsas məqsədi Rusiya İmperiyasının müstəmləkə siyasətinin mahiyyətini açıb göstərmək və xalqı qəflət yuxusundan oyatmaq idi. Bu məqsədlə ziyalılar, qələm sahibləri mədəniyyətin, ədəbiyyatın, elmin, mətbuatın, maarifin inkişafına ciddi fikir verir, bu sahədə əllərindən gələni edirdilər. Görkəmli maarifçi-demokrat, pedaqoq və ilk Azərbaycan xeyriyyəçilərindən olan Həsən bəy Zərdabi xalqın milli şüurunun oyanması üçün dünyəvi məktəblərin açılmasının, mətbuatın, teatrın yaradılmasının zəruriliyini başa düşür və bu istiqamətdə fəaliyyət göstərirdi. Onun 1875-ci ildə təsis etdiyi "Əkinçi" qəzeti nəhəng bir imperiyanın bütün arsenalı ilə həyata keçirməyə çalışdığı assimilyasiya siyasətini alt-üst etməyə bəs etdi. Həmin işi sonradan bu qəzetin mənəvi varisləri "Ziya", "Ziyayi-Qafqaziyyə" və "Kəşkül" qəzetləri uğurla davam etdirmişlər.

Beləliklə, işğalın ilk dövrlərində xalq ayağa qalxıb silahlı dirəniş göstərirdisə, sonrakı dövrdə milli ziyalıların rəhbərliyi altında böyük maarifləndirmə işi həyata keçirilirdi ki, bu silahlı üsyanlardan qat-qat artıq güclü təsirə malik oldu, millətin tarixi yaddaşının bərpa olunmasında, milli-mənəvi dəyərlərinin yenidən ictimai həyata qayıdışında təsəvvüredilməz rol oynadı, milli intibaha, milli dövlətçiliyə gedən yolu açdı. Bir sözlə, xalq çarizmin işğalının ilk günündən son saatınadək müsəlləh əsgər oldu.

## ƏDƏBİYYAT

Alışanlı Ş.H. (2011). *Müasir humanitar təfəkkür və Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı*. Bakı, Elm, 376 s., (s.51).

Azərbaycan tarixi (Ən qədim zamanlardan XX əsrədək), I c. Z.M.Bünyadovun və Y.B.Yusifovun redaktəsi ilə (1994). Bakı: Azərənəşr, 687 s., (s.570).

Azərbaycan tarixi (1996). Bakı, Azərənəşr, 869 s., (s.598).

Azərbaycanşünaslığa giriş (2014). Bakı, BSU, 432 s., (s.146).

Hüseynov H.N (2006). XIX əsr Azərbaycan ictimai və fəlsəfi fikir tarixindən. Bakı, Zəkioglu, 544 s., (s.89).

Qarayev Y.V (2002). Azərbaycan ədəbiyyatı: XIX və XX yüzillər. Bakı, Elm, 740 s., (s.28).

Muradov Ş.M., (2013). Baxış Ç.Ə. Azərbaycan Respublikasında etno-demografik proseslər: tarixi dəyişikliklər və reallıqlar. Bakı, Avropa, 135 s., (s.11).

Vəliyeva S.M. (2003). Milli dövlətçilik hərəkətinin yüksəlişi və Xalq Cümhuriyyəti dövründə Azərbaycançılıq ideyası. Bakı, Azərneşr, 128 s., (s.8).

Глинка С.Н., (1831). Описание переселения армян аддербиджанских в пределы России. М.: Типография Лазаревых Института Восточных Языков, 145 с., (s.107-111).

Гусейнзаде Р.А (2013). Кавказ и армяне. Баку, Печатный дом “Апостроф”, 600 с., (s.313-314).

*ə.f.no filol. Tanzila Rüstamxanlı*

## **ТЕНДЕНЦИИ НАЦИОНАЛЬНОГО ВОЗРОЖДЕНИЯ В АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ**

### **РЕЗЮМЕ**

Общественно-политическая, литературно-теоретическая и художественно-эстетическая мысль Азербайджана воспользовалась русским языком и возможностью сближения с Европой в составе России и могла принести обществу прогрессивные идеи Запада. Однако Россия в то время пользовалась всеми возможностями, чтобы разделить свою колонию от своих исторических корней. Для этого достаточно взглянуть на исторические факты: с начала XIX века чтобы подавить сопротивление и упорство народа в Северном Азербайджане, даже запретили произносить слово “Азербайджан”.

Деятельность царизма в вышеуказанных направлениях была однозначной: чтобы укрепить свою позицию в Азербайджане Россия на первом этапе переселила на эти земли армян, немцев, поляков и, создав общее христианско-мусульманское противостояние, старалась обеспечить свои интересы. Российское правительство без колебаний могло утопить в крови упорство и сопротивление народа. Не смотря на все это, в каждой части Северного Азербайджана подряд происходили восстания, протесты, движения сопротивления. Сколько бы русские не старались использовать манёвры, хитрости и коварство в процессе оккупации, они не смогли избежать кровопролития и массовых убийств, и им пришлось столкнуться лицом к лицу с местным населением на поле битвы.

Россия в это время старалась воспользоваться запутанной и противоречивой ситуацией на международной арене, особенно ослабление Османской

империи, потерпевшей тяжелые поражения со стороны России со II половины XVIII века и после договора 1799 г. потерявшей возможность вмешаться в события, происходившие на Южном Кавказе, стало более заманчивым для царизма.

**Ключевые слова:** исторические условия, поэзия, национальное сопротивление, борьба за свободу, патриотизм, национальный дух, колониальная политика.

**PhD Tanzila Rustamkhanli**

## NATIONAL RESISTANCE TRENDS IN AZERBAIJANI LITERATURE

### ABSTRACT

The socio-political, literary-theoretical and artistic-aesthetic idea of Azerbaijan could benefit from the Russian language and its approach to Europe within Russia, bringing the progressive ideals of the West into society. However, at that time Russia was using all means to distinguish its colony from historical roots. We need to review some historical facts: From the beginning of the 19th century, it was forbidden to use the word Azerbaijan to suppress the resistance of the population of Northern Azerbaijan. The activities of tsarism in the above-mentioned areas were unequivocal: at the first stage of Russia's consolidation of their positions in Azerbaijan, Armenians, Germans, Poles were transferred to these lands and tried to satisfy their interests by creating a common Christian-Muslim confrontation. The Russian government was lured by the use of force and resistance. Despite all this, there were rebels in every part of northern Azerbaijan, protests, and resistance movements. Although the Russians maneuvered during the occupation, they could not avoid bloodshed and massacres, and the local people had to face the battlefields. Russia was trying to take advantage of the tense situation in the international arena, the weakening of the Ottoman Empire, which lost its opportunity to intervene in the events of the South Caucasus and had been heavily defeated by Russia in the second half of the eighteenth century and caused strengthening of tsarism.

**Keywords:** *historical conditions, poetry, nationalism, struggle for freedom, patriotism, national spirit, colonial politics*

**Çapa tövsiyə etdi: prof. Firuddin Cəlilov**